

ВПЛИВ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ НА ГЕНДЕРНУ СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ/УЧЕНИЦІ

Анотація. На основі результатів психолого-педагогічних досліджень проаналізовано проблему впливу змісту шкільних підручників на гендерну соціалізацію особистості. З'ясовано, що за допомогою підручників проходить процес гендерної соціалізації особистості школяра. Доведено, що засобом гендерної соціалізації, важливим каналом трансляції і формування соціокультурних стереотипів є зміст навчального матеріалу підручників. Гендерний аналіз змісту підручників дав можливість: обґрунтувати, що шкільні підручники в основному містять закодовану гендерну асиметрію; виявити гендерні стереотипи, які формуються і підкріплюються в учнів під час навчання; визначити, які професії фігурують як чоловічі/жіночі.

Доведено, що дитина через підручник отримує установки, цінності, гендерні орієнтири, які характерні тій чи іншій статі, що в результаті призводить до набуття навиків, які необхідні для виконання традиційних гендерних ролей.

Ключові слова: гендерна соціалізація, особистість, гендерні стереотипи, прихований навчальний план, зміст шкільних підручників.

Постановка проблеми. Проблема соціалізації сьогодні є особливо актуальною для освітніх установ, передусім школи. Адже школа є одним із основних інститутів соціалізації особистості. Реалізація принципу гендерної рівності ставить нові проблеми перед освітою в цілому і, зокрема, перед загальноосвітнім навчальним закладом. Хоча декларована гендерна рівність має на меті паритетність гендерних ролей, однак, на жаль, освітній заклад вносить асиметрію у сімейні та соціальні ролі, що притаманні обом статям. Причому стійкість традиційних гендерних стереотипів прослідковується не лише у взаєминах, які складаються у навчальному закладі, але й у змісті шкільних підручників. У такій ситуації зростає значущість змісту шкільних підручників як необхідного чинника успішної соціалізації особистості, зокрема, й гендерної.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. У багатьох працях сучасних українських і зарубіжних учених аналізуються гендерні аспекти освіти. Так, проблема гендерної соціалізації висвітлена в працях І. Кльоциної [6], О. Петренка [7]; гендерної рівності у шкільній освіті – Т. Говорун, О. Кікінежді [4], Н. Городнової [5], О. Ярської-Смірної [12]; формування гендерних стереотипів поведінки хлопців та дівчат у сучасній школі – у працях С. Вихор [3]; гендерний аналіз текстів підручників здійснено Н. Генсіцькою-Антонюк [3], Т. Говорун, О. Кікінежді [4], П. Фроловим та ін. [10].

Однак проблема впливу змісту шкільних підручників на

особливості процесу гендерної соціалізації особистості учнів ще не стала предметом окремого дослідження, відтак **метою** статті є з'ясування ролі змісту шкільних підручників у гендерній соціалізації особистості учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гендерна соціалізація є однією зі складових загального процесу соціалізації. Якщо за більшістю визначень соціалізація – це процес адаптації та інтеграції людини в суспільство з подальшим саморозвитком і самореалізацією (Г. Андрєєва) [1], то гендерна соціалізація, за визначенням Т. Таранової – це двосторонній соціально-педагогічний процес формування у хлопців і дівчат уявлення про мужність і жіночність, спрямований на вдосконалення їх індивідуальності (чоловічої чи жіночої) і орієнтований на становлення і розвиток гендерної поведінки [9].

Зі свого боку, О. Петренко під гендерною соціалізацією розуміє процес формування гендерних рис, що є найбільш загальними, стійкими рисами особистості, які проявляються в соціально-організованій діяльності, що регулюється соціально-нормативною системою суспільства, яка не є однаковою в різних гендерних культурах [7].

Сучасний психолог І. Кльоцина досліджує дві фази гендерної соціалізації: адаптивну (зовнішнє пристосування до наявних гендерних відносин, норм і ролей) та фазу інтеріоризації (внутрішнє засвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних стосунків і цінностей) [6].

Гендерна соціалізація здійснюється завдяки таким факторам, як:

- диференційне підсилення (коли прийнятна гендерна поведінка заохочується, а неприйнятна карається соціальним несхваленням);
- диференційне наслідування (коли людина обирає гендерні моделі в близьких їй групах: сім'ї, серед однолітків, у школі й т.д. і починає наслідувати прийнятну там поведінку) [7].

Агентами гендерної соціалізації є люди та установи, які відповідальні за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей [6]. У свою чергу, агенти гендерної соціалізації поділяються на: агентів первинної соціалізації (сім'я, друзі, однолітки, педагоги, настанови, лідери молодіжних груп); агентів вторинної соціалізації (різні освітні установи, місце роботи, армія, поліція, церква, держава, засоби масової інформації) [там само].

Одним із основних агентів вторинної соціалізації є школа, яка сприяє накопиченню, збереженню та передачі соціального досвіду, цінностей, норм та гендерних стереотипів про призначення чоловіка і жінки. Шкільний заклад охоплює три вікові періоди становлення психологічної статі особистості: молодший шкільний вік (6-10 років), підлітковий вік (10-15 років) і ранній юнацький вік (15-17 років). Саме у ці періоди особистість проходить через осмислення свого внутрішнього світу, самоствердження як представника певної статі; формуються поняття про гендерні ролі, взаємостосунки між ровесниками, дорослими і самим собою; пізнається та самовдосконалюється жіноча (чоловіча) індивідуальність; формується відповідальне ставлення до статевого життя,

шлюбу та створення сім'ї; усвідомлюються моральні, психологічні, гігієнічні аспекти статевого життя.

Тому важливою функцією навчального закладу можна вважати підготовку молоді до освоєння й виконання різних соціальних ролей і засвоєння панівних стандартів, моралі й ідеології [7].

О. Ярська-Смірнова вважає, що «освітні установи поряд з іншими агентами соціалізації визначають наші ідентичності, а також наявні в нас можливості особистого, громадського і професійного вибору: сама організація педагогічного процесу, як і панівні в ньому ролі, вбудовують в нас модель «нормального» життя і диктують нам жіночі і чоловічі статусні позиції» [11, с. 102].

Школа через навчально-виховний процес і педагогічну взаємодію активно реалізовує статоворольову парадигму гендерної соціалізації учнів. Саме школі, на думку багатьох дослідників, належить провідна роль у формуванні гендерних стереотипів, у провадженні ідей про природну рольову обмеженість жінок, формуванні комплексів професійної неповноцінності і соціальної депривації дівчат. Починаючи з дошкільного дитинства і до дорослого віку, всі стосунки в навчальних закладах відтворюють закладені в культурі уявлення про жінок як підлеглих, залежних, таких, що не прагнуть досягнень, а про чоловіків – як домінуючих, незалежних і успішних. Цей процес не є явною чи навмисною метою освіти і небагато хто з учителів усвідомлює, що він відбувається. Проте освітні установи дають дуже впливові уроки гендерних стосунків. Окрім явно вираженого навчального плану, існує так званий *прихований навчальний план*, який зміцнює гендерно стереотипизовані установки. Прихований навчальний план – це, по-перше, організація самого закладу, гендерні стосунки на роботі, гендерна стратифікація учительської професії. По-друге, сюди належить зміст предметів, а, по-третє, – стиль викладання. Ці три виміри невидимого, прихованого навчального плану не просто відображають гендерні стереотипи, але й підтримують гендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому і домінуючому й недооцінюючи жіноче і нетипове [8].

Дослідження О. Кікінежді, Н. Городнової та ін. показали, що навчальний підручник поряд зі змістом навчальних предметів є важливим засобом гендерної соціалізації, але, на жаль, він, переважно, відтворює історично складені патріархальні стереотипні образи, де у дівчинки (жінки) переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо, а для хлопчика (чоловіка) пропагується більша активність за межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність [4; 5].

На думку Т. Таранової, поява гендерних стереотипів обумовлена тим, що модель гендерних стосунків вибудовувалася таким чином, що статеві відмінності переважали над індивідуальними, якісними відмінностями в особистості чоловіка і жінки [9]. Такі традиційні

стереотипи впливають на свідомість дитини, яка тільки починає шлях у суспільному житті, визначають її гендерні орієнтації і, врешті-решт, реальну поведінку.

Гендерні стереотипи і гендерні ролі є складовими гендерної культури суспільства, яка детермінує гендерну соціалізацію особистості. Гендерна культура є системою соціальних цінностей як певних норм, зразків поведінки і зовнішнього вигляду людей чоловічої або жіночої статі, без якої не існує будь-яке суспільство [8].

Навчальний підручник, у змісті якого прослідковується гендерна стереотипізація, не опосередковано впливає на статово-типову поведінку дитини. Дитина через підручник отримує установки, цінності, гендерні орієнтири, які характерні тій чи іншій статі, що в результаті призводить до набуття навиків, які необхідні для виконання гендерних ролей.

Пасивна і обслуговуюча роль та ігнорування жінок, що прослідковується у змісті шкільних підручників глибоко укорінюється у свідомості і накладає свій відбиток на подальший розвиток особистості, що призводить до невпевненості у своїх можливостях, нерішучості у діях, підпорядкуванні «більш сильному» і, врешті-решт, до неповної реалізації у суспільстві. Це чітко видно з ілюстрацій, де хлопчики глузують з дівчаток або ж дівчатка (жінки) виконують лише другорядні ролі чи роль домогосподарки. Образ цілеспрямованого, активного, рішучого, діючого чоловіка, який постає на сторінках підручників, прямо впливає на подальшу реалізацію хлопчика, як і образ пасивної, невпевненої, залежної жінки – на реалізацію дівчинки.

Згідно з ґрунтовним дослідженням «Гендер у соціально-психологічному вимірі», здійсненого Т. Говорун та О. Кікінежді, професії чоловіків та жінок на сторінках сучасних українських шкільних підручників полярно відрізняються. Чоловіки в них постають космонавтами, механізаторами, водіями, майстрами, ученими, жінки ж переважно представляють професії, спрямовані на догляд за іншою людиною – домогосподарки, медсестри, вчительки, лікарки. Як правило, чоловічі і жіночі персонажі представлені в традиційних ролях, де перші діють, а другі мають справу з обставинами, що склалися поза їх власним волевиявленням [4].

Згідно із зазначеним дослідженням майже 80% малюнків у підручниках для початкової школи є гендерно диференційованими. На більшості ілюстрацій (майже 65%) зображено представників чоловічої статі: вчитель, музикант, кухар, політик, капітан, сталевар, лікар, механізатор, гетьман. Дорослі жінки виступають лише у двох професійних ролях – мами та стюардеси. Вони зайняті шитвом, збиранням урожаю у садку, грою на піаніно в колі дітей, заколисуванням дитини, підрублюванням дочинного платтячка. Своєрідним рефреном гендерних відмінностей у поведінці слугують такі рядки: «*Люда мила каструлю. Люся мила ложки. Вітя пішов у магазин і купив молоко*» [4].

Щодо середньої та старшої школи, то на сторінках підручників чоловічі ролі представлені більш широко як в ілюстративному, так і в текстовому матеріалі. Проведений вибірковий гендерний аналіз шкільних підручників з природничо-математичних і гуманітарних дисциплін (Н. Городнова, С. Вихор) дав змогу вченим стверджувати, що підручники створені з порушенням гендерної рівноваги. Зокрема, за кількістю чоловічі образи переважають у всіх підручниках з української літератури: 5 кл. – 70%; 6 кл. – 74%; 7 кл. – 65%; 8 кл. – 79%; 9 кл. – 76%; водночас як жіночі образи у 5 кл. – 23%; 6 кл. – 26%; 7 кл. – 35%; 8 кл. – 21%; 9 кл. – 28% [2; 5].

З отриманих даних про розподіл гендерних ролей можна зробити висновок, що серед проаналізованих підручників немає «жодного», де б кількість зображень представників різних статей була урівноважена. Співвідношення чоловічих та жіночих зображень, наприклад, у підручниках української мови для 5-9 класів таке: ілюстрацій чоловіків та хлопців – до 98%, жінок та дівчат – до 37%; в текстовому матеріалі – до 77% чоловіків та хлопців, жінок та дівчат – до 35% (Н. Городнова, 2006) [5].

Український психолог П. Фролов (2001) вважає підручник тезаурусом гендерних моделей особистості, «театром» гендерних стосунків та гендерних стратегій і підкреслює, що автори повинні чітко усвідомлювати, які зрушення у способах сприйняття об'єктів може зумовити пропонований текст і до яких способів взаємодії з оточуючим світом підштовхують розставлені у підручнику акценти [10].

Здійснений аналіз підтверджує те, що прихований зміст тексту підкреслює домінування чоловіків у політичних подіях та інститутах влади, формує у школярів гендерні стереотипи.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, важливим каналом трансляції і формування соціокультурних стереотипів, засобом гендерної соціалізації є зміст навчального матеріалу підручників. Гендерний аналіз підручників дав можливість: виявити гендерні стереотипи, які формуються і підкріплюються у школярів у ході навчання; визначити, які професії фігурують як чоловічі/жіночі.

Необхідно відзначити, що шкільні підручники в основному містять закодовану гендерну асиметрію, відтворюють стереотипи про домінуючу позицію чоловіків у політичній, владній структурах, применшують роль жінок в історичному процесі. Кількість зображень та згадок про чоловічу стать у текстах у десятки разів перевищують аналогічні про жінок, що свідчить про порушення гендерної рівноваги. За допомогою підручників проходить процес гендерної соціалізації особистості школяра, в результаті якої дівчатка часто виростають з переконанням, що вони не можуть бути такими ж цінними працівниками у професійній сфері як чоловіки. Така гендерна соціалізація вносить дисбаланс у свідомість і у поведінку, що впливає на успішне засвоєння і відтворення гендерної ролі дівчатами і хлопцями.

Вважаємо, що перспективою подальших наукових розвідок може стати аналіз змісту шкільних підручників із конкретних навчальних дисциплін стосовно їх гендерної чутливості й збалансованості.

Список використаних джерел:

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Наука, 1994. – 324 с.
2. Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. Т. Вихор. – Тернопіль, 2006. – 26 с.
3. Генсіцька-Антонюк Н. О. Відображення гендерних особливостей особистості у підручниках з математичних дисциплін для 1 - 9 класів (кінець XX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. О. Генсіцька-Антонюк; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. – Умань, 2014. – 20 с.
4. Говорун Т. Гендерна дискримінація в сфері освіти [Електронний ресурс] / Т. Говорун, О. Кікінежді – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1200305760>
5. Городнова Н. М. Шкільний підручник як елемент становлення статево-рольової ідентифікації підлітків/ Н. М. Городнова // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції.– Тернопіль: ТДПУ імені Володимира Гнатюка. 2003. – С. 134-137.
6. Клецина И. С. Глоссарий // режим доступа : <http://www.lib.vsu.ru/project/golossary.phtml>
7. Петренко О. Б. Проблема статево-рольової соціалізації особистості у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського: [Монографія]/ О. Б. Петренко. – Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень, 2008. – 191 с.
8. Словарь гендерных терминов [Под ред. А. А. Денисовой] Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация – XXI век, 2002 – 256 с.
9. Таранова Т. М. Педагогические условия полоролевой социализации подростков. Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Т. М. Таранова. – Челябинск, 2003. – 216 с.
10. Фролов П. Гендерна експертиза шкільних підручників / П. Фролов. – К., 2001. – 35 с.
11. Ярская-Смирнова Е. Неравенство или мультикультурализм/ Е. Ярская-Смирнова // Высшее образование в России. – 2001. – №4. – С.102-110.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Andreeva G. M. Social'naja psihologija [Social Psychology] / G. M. Andreeva. – М.: Nauka, 1994. – 324 s. (in Russian)

2. Vykhor S. T. Henderne vykhovannia uchniv starshoho pidlitkovoho ta rannioho yunatskoho viku: Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.07 "Teoriia i metodyka vykhovannia" [Gender Education of Students of Senior Teenage and early adolescence: Author's abstract dis...candidate ped. sciences: specialty 13.00.07 "Theory and Methodology of Education"] / S. T. Vykhor. – Ternopil, 2006. – 26 s. (in Ukrainian).
3. Hensitska-Antoniuk N. O. Vidobrazhennia hendernykh osoblyvostei osobystosti u pidruchnykakh z matematychnykh dystsyplin dlia 1 – 9 klasiv (kinets XX - pochatok XXI st.) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 [Reflection of Gender Peculiarities of Personality in Textbooks on Mathematical Disciplines for Grades 1-9 (the end of the XX - the beginning of XXI century): author's abstract. dis ... candidate ped. sciences: 13.00.01] / N. O. Hensitska-Antoniuk; Uman. derzh. ped. un-t im. P. Tychyny. – Uman, 2014. – 20 c. (in Ukrainian).
4. Hovorun T. Henderna dyskryminatsiia v sferi osvity [Elektronnyi resurs] [Gender Discrimination in Education [Electronic resource] / T. Hovorun, O. Kikinezhdii – Rezhym dostupu: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1200305760> (in Ukrainian).
5. Horodnova N. M. Shkilnyi pidruchnyk yak element stanovlennia statevorolovoi identyfikatsii pidlitkiv [A School Textbook as an Element in the Formation of Gender Identification for Adolescents] / N. M. Horodnova // Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii.– Ternopil: TDPU imeni Volodymyra Hnatiuka. 2003. – S. 134-137. (in Ukrainian).
6. Klecina I. S. Glossarij [Glossary] [Electronic resource] // rezhym dostupa : <http://www.lib.vsu.ru/project/glossary.phtml> (in Russian)
7. Petrenko O. B. Problema statevorolovoi sotsializatsii osobystosti u pedahohichnii spadshchyni Vasylia Sukhomlynskoho: [Monohrafiia] [The Problem of Sex-role Socialization of Personality in the Pedagogical Heritage of Vasyl Sukhomlynsky: [Monograph] / O. B. Petrenko. – Rivne: RDHU, vydavets Oleh Zen, 2008. – 191 s. (in Ukrainian).
8. Slovar' gendernykh terminov [Dictionary of Gender Terms] [Pod red. A. A. Denisovoj] Regional'naja obshhestvennaja organizacija "Vostok-Zapad: Zhenskie Innovacionnye Proekty". – M.: Informacija – XXI vek, 2002 – 256 s. (in Russian)
9. Taranova T. M. Pedagogicheskie uslovija polorolevoj socializacii podrostkov. Diss. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 [Pedagogical Conditions of Role Socialization of Adolescents. Diss. ... candidate ped. sciences: 13.00.01] / T. M. Taranova. – Cheljabinsk, 2003. – 216 s. (in Russian)
10. Frolov P. Henderna ekspertyza shkilnykh pidruchnykiv [Gender Expert of School Textbooks] / P. Frolov. – K., 2001. – 35 s. (in Ukrainian).
11. Jarskaja-Smirnova E. Neravenstvo ili mul'tikul'turalizm [Inequality or Multiculturalism] / E. Jarskaja-Smirnova // Vysheje obrazovaniye v Rossii. – 2001. – №4. – S.102-110. (in Russian)

Аннотация. На основе результатов психолого-педагогических исследований проанализирована проблема влияния содержания школьных учебников на гендерную социализацию личности. Выяснено, что с помощью учебников происходит процесс гендерной социализации личности школьника. Доказано, что средством гендерной социализации, важным каналом трансляции и формирования социокультурных стереотипов есть содержание учебного материала учебников. Гендерный анализ содержания учебников дал возможность: обосновать, что школьные учебники в своем большинстве содержат закодированную гендерную асимметрию; вычленили гендерные стереотипы, формирующиеся и подкрепляющиеся у учеников в ходе обучения; определить, какие профессии фигурируют как мужские/женские.

Доказано, что ребенок посредством учебника получает установки, ценности, гендерные ориентиры, характерны тому или другому полу, которые в результате приводят к формированию навыков, необходимых для выполнения традиционных гендерных ролей.

Ключевые слова: гендерная социализация, личность, гендерные стереотипы, скрытый учебный план, содержание школьных учебников.

Abstract. On the basis of the results of psychological and pedagogical research the problem of the influence of the content of school textbooks on the gender socialization of the individual has been analyzed. It was found out that with the help of textbooks the process of gender socialization of the student's personality is happening. It is proved that the content of the textbook textbooks is the means of gender socialization, an important channel for the translation and formation of socio-cultural stereotypes. Gender analysis of the content of textbooks enabled: to substantiate that school textbooks in their majority contain encoded gender asymmetry; to identify gender stereotypes that are formed and supported by students during learning; to determine which professions appear as male / female.

It is proved that a child through the textbook gets the settings, values, gender benchmarks that are characteristic of a particular gender, which ultimately leads to the acquisition of the skills needed to perform traditional gender roles.

Key words: gender socialization, personality, gender stereotypes, hidden curriculum, contents of school textbooks.

Стаття надійшла до редакції 2.11.2017